

पाक्षिक

वार्षिक वर्गणी रु. २५

वर्ष ८ वे, अंक ११ वा

किंमत १ रुपया

२१ सप्टेंबर १९९१

शेतकरी संघटक

इंडियाच्या पंतप्रधानांना शेतकऱ्यांचा अनावृत प्रतिसाद

— शरद जोशी

भारत

३ सप्टेंबर, १९९१

आदरणीय पंतप्रधान महोदय,

१) आपण स्वातंत्र्यदिनी लाल किल्ल्याच्या बुरुजावरून आम्हा शेतकऱ्यांना मोकळेपणे केलेले आवाहन ऐकले, त्याला आम्ही तेवढ्याच मोकळेपणे विनाविलंब प्रतिसाद देत आहोत. देशाला अन्नाच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण बनविण्याचे श्रेय उदार अंतःकरणाने आपण आम्हा शेतकऱ्यांना दिलेले आणि आम्ही आणखी पुढे पाऊल टाकून आता आर्थिक संकटात सापडलेल्या आपल्या देशाला त्यातून सोडविण्यासाठी परकीय चलन मिळवावे असे आवाहन केले. देश भयानक कठीण अवस्थेत सापडला आहे आणि देशाच्या पंतप्रधानांनी मदतीसाठी हाक मारली आहे. मागचे अन्याय उकरून काढण्याचे किंवा काही अटी घालण्याचे आमच्या मनातसुद्धा नाही. पंतप्रधानांना परकीय चलन मिळविण्यासाठी अत्याधुनिक प्रगत उद्योगपतींना सोडून मागासलेल्या शेतकऱ्यांच्या तोंडाकडे बघावे लागले हे बरेच काही सांगून जाते. गेल्या चाळीस वर्षांत शेतीची झालेली अवहेलना आणि कारखानदारीचे झालेले फाजिल लाड यांचे खापर कोणाच्या डोक्यावर फोडायचे हे ठरविण्याची ही वेळ नाही. देशापुढील संकटाचे निवारण झाले आणि देश आर्थिक वनवासातून बाहेर आला की यासाठी भरपूर वेळ मिळणार आहे.

२) आपण हे आवाहन त्यानंतरही बऱ्याच प्रसंगी पुन्हा पुन्हा केले आहे. हे आवाहन आपण केवळ मनापासूनच नव्हे तर अगदी गंभीरपणे करीत आहात याबद्दल आमच्या मनात बिलकूल संदेह नाही. शेतकऱ्यांचा काही विशेष मानमरातब चालला आहे हे आमच्या लक्षात आले आहे. खुद्द पंतप्रधानांनी स्वतः मदतीची आवाहने करून आज शेतकऱ्यांना सन्मानित केले आहे. उद्योगपतींना भरपूर प्रोत्साहने, आणखीन काय काय असलेली नवी कोरी उद्योगनीती मिळाली असेल, पण ती केवळ कॅबिनेट दर्जाच्या मंत्र्यांच्या हस्ते.

३) काही असले तरी, शेतीला उद्योग-व्यापार नीतीच्या अगदी अप्रत्यक्ष लभापासूनसुद्धा वंचित ठेवण्याची किंवा तिला मुक्त अर्थव्यवस्थेच्या वाऱ्याची झुळूकसुद्धा लागू न देण्याची आवश्यकता होती असे आम्हाला वाटत नाही. शेतीशी घनिष्ठ संबंध असलेल्या उद्योगांना — उदाहरणार्थ

खते, साखर, अल्कोहोलनिर्मिती — परवानापद्धतीच्या जाचातून मुक्त केले नाही. खतांबाबतचे नवीन धोरण म्हणजे एक "पिछे कदम"च आहे. या नव्या धोरणाने खतउद्योगात जे जे म्हणून वाईट आहे ते तसेच चालत रहायला मुभा असणार आहे. मात्र ज्यांनी निर्यातीचे प्रयत्न करावेत अशी अपेक्षा आहे त्या शेतकऱ्यांचा शेतीवरील खर्च वाढणार आहे. या सर्वात जिद्दारी घाव म्हणजे दुहेरी किंमतीची पद्धत. या पद्धतीने नोकरशाहीतील भ्रष्ट प्रवृत्ती वगळता कोणीही सुखावणार नाही. शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने स्वागतार्ह एकमेव निर्णय म्हणजे रुपयाची किंमत आकाशातून जमिनीवर उतरविणे. पण काही झाले असले तरी हा निर्णय तुमच्या शासनाने काही आपखुशीने घेतलेला नाही.

४) देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून सातत्याने ही शेतकरीविरोधी धोरणे राबविली गेली त्याबद्दल आमच्या मनात प्रचंड कटुता आहे. जून १९९१ नंतर सरकारने जे काही धोरणात्मक निर्णय घेतले आहेत त्याबद्दल आमच्या मनात बऱ्याच शंकाही आहेत. देश आजच्या संकटातून बाहेर पडला म्हणजे कितीतरी धोरणांबाबत घूमजाव होण्याची शक्यता आहे अशी आम्हाला भीती वाटते. इतके असूनही आम्ही शेतकऱ्यांनी देशाला कर्जफेडीच्या समस्येतून बाहेर काढण्यासाठी पुढाकार घ्यायचा निर्णय घेतला आहे. आमच्या बाजूने आम्ही शिकस्त करू. शेतकरी उत्पादन वाढवतील, गुणवत्ता वाढवतील, परदेशी बाजारपेठेत उतरतील. देशाला आवश्यक तितके सर्व परकीय चलन मिळवतील आणि विशेषतः, पेट्रोलियमजन्य पदार्थांवर खर्च होणारे सर्व परकीय चलन वाचवतील. आड-गिन्हाईकी तंत्रज्ञानावर आणि स्वस्त मजुरीतसुद्धा महागड्या ठरणाऱ्या संघटित कामगारांच्या साहाय्याने चालणारी कारखानदारी आपल्या हलक्या दर्जाच्या दिखाऊ मालाने निर्यात- बाजारपेठेतील स्पर्धेत यशस्वी होण्याची कदापि शक्यता नाही. या कारखानदारीला उपलब्ध देशी बाजारपेठ अगदी लहान आहे. ही तिच्यापुढील आणखीन एक अडचण आहे. विशाल देश, प्रचंड लोकसंख्या, लाखो नग्न आणि उपाशी. पण औद्योगिकरणाच्या इंडियन नमुन्याच्या अवकृपेने बहुसंख्यांच्या गरजा आणि क्रयशक्तीची फारकत झालेली. तात्पर्य, आता शेतकरीच या देशाला कर्जफेडीच्या समस्येतून सोडवू शकतील आणि ते आम्ही करणार आहोत. सर्व अडथळे आणि कमतरता यावर मात करून आम्ही हे करणार आहोत. शासनाने

शेतकरी संघटक

पान क्रमांक १

२१ सप्टेंबर १९९१

निर्यातधोरणातील धरसोडीमुळे भारतीय शेतीव्यवसायाला निर्यातीतील आत्मविश्वास, विश्वासार्हता व निर्यातीची बाजारपेठ गमवून बसावे लागले आहे. कमावलेल्या कित्येक निर्यातबाजारपेठांना आपल्याला कायमचे मुकावे लागले आहे. उदाहरणार्थ, कांदा आणि कापूस. या परिस्थितीवरही आम्ही मात करणार आहोत. खरे तर आम्ही या कामाला सुरुवात केलीच आहे. विगर- बासमती तांदुळाच्या निर्यातीची रुपयाच्या अवमूल्यनानंतरची भरारी हे स्पष्ट करते. आम्ही कार्यक्षमतेने आणि आक्रमकतेने स्पर्धेत उतरण्याचा निर्धार केला आहे. आम्हाला फक्त एकाच गोष्टीची चिंता आहे. जे सरकार आम्ही पुढाकार घेऊन हे काम करावे असे आज म्हणते ते उद्या आमच्या पाठीत खंजीर तर खुपसणार नाही ना?

६) आमची प्रार्थना एकच आहे, आमच्या निर्यात प्रयत्नांचे पाय कापणाऱ्या धोरणांची अंमलबजावणी काही काळ लांबणीवर टाकावी. तुमचे सरकार शेतीसंबंधी विधिवत नीतीचा ठराव करण्यास फार उत्सुक नाही हे आम्हाला दिसते आहे; आम्ही ते समजूही शकतो. कारण राजकारणात वैच्याच्या पोराला मांडीवर घेणे कोणालाही आवडत नाही. पंतप्रधान महोदय, आम्हाला काही बाबतीत जातीने तुमच्याकडून स्पष्ट विश्वासवचने मिळाली तर ते बरेच सहाय्यकारी ठरेल. ही विश्वासवचने आजवर राबविलेल्या काही धोरणांना बऱ्याचशा प्रमाणात अर्थातच उलटे फिरवणारी असतील.

७) वर्षानुवर्षे भारत प्रामुख्याने प्राथमिक उत्पादनांची निर्यात करित आला आहे. आणि आजही करित आहे. तेसुद्धा लागोपाठच्या सरकारांनी शेतीमालाच्या निर्यात विषयक परवान्यांसंबंधी अत्यंत आडमुठेपणाची धोरणे राबविली तरी. ही धोरणे चार गृहिततत्त्वांवर आधारलेली आहेत आणि या गृहिततत्त्वांचा त्याग करणे भाग आहे.

क) निर्यात करायची असेल तर त्यासाठी मालाची निर्यातक्षम वचत (Surplus) झालेली असली पाहिजे हे त्यातील मुलभूत गृहित तत्त्व. निर्यातीचे करार उत्पादनाच्या अनिश्चिततेवर सोडून चालत नाही. एखाद्या वर्षी देशी बाजारपेठेत मालाचा तुटवडा निर्माण झाला की शासन त्या मालावर निर्यातबंदी लावते, त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत अनेक वर्षे कमावलेले आणि टिकवून ठेवलेले स्थान भारताला गमवावे लागले अशी अनेक उदाहरणे सांगता येतील. माल पुरवठ्याच्या बाबतीत विसंबून राहावे असा देश म्हणून भारत विश्वासार्ह राहिलेला नाही. मागणीचे करार सहसा एक-दोन वर्षे आगाऊ करावे लागत असल्याने अचानकपणे घातलेल्या निर्यातबंदीमुळे ग्राहक देश गंभीर विकट अवस्थेत सापडतात आणि साहजिकच ते प्रतिस्पर्धी निर्यातदार देशांकडे वळतात.

ख) वर्धितमूल्य वस्तूची निर्यात करणे जास्त फायदेशीर असते अशा अमूर्त कल्पनेच्या प्रभावाखाली प्राथमिक उत्पादनांच्या निर्यातीत अडसर घातला जातो. वर्धितमूल्य उत्पादनांची मागणी कच्च्या मालाच्या प्रस्थापित निर्यात बाजारपेठेला धक्का न लावता पुरी करणे शक्य असतानाही हा प्रकार केला जातो. वास्तवात, प्राथमिक उत्पादने व वर्धितमूल्य उत्पादने या दोन्हींच्या निर्यातीसंबंधी एकत्रित विचार करून जास्तीत जास्त परकीय चलन मिळविता येईल आणि देशांतर्गत बाजारपेठेतील त्या उत्पादनांच्या किंमती रास्त मर्यादांच्या बाहेर जाणार नाहीत अशा तऱ्हेने निर्णय झाले पाहिजेत.

ग) कारखानदारांचे हितसंबंधी गट कारखान्यातून वापरल्या जाणाऱ्या कच्च्या मालाची निर्यात कमीत कमी कशी होईल यासाठी सतत प्रयत्नशील असतात. हे गट वेळप्रसंगी पिकासंबंधी अंदाज, बाजारातील आवक आणि

मागणी पुरवठा परिस्थिती याबाबत फसवी आकडेवारी बनवून सांगण्याची पातळी गाठतात. भारतीय कारखानदारीला कच्च्या मालाच्या बाजारातसुद्धा परदेशी कारखानदारीशी स्पर्धा करणे भाग आहे आणि देशी कच्चा माल इथल्याइथेच मिळतो इतकाच काय तो त्यांना फायदा घेता येईल हे एकदा स्पष्टपणे बजावले पाहिजे.

घ) भारतातील शेतकऱ्यांची जमीन-धारणा कमी आहे आणि ते मोठ्या प्रमाणावर पारंपरिक पद्धतीचीच शेती करतात. निर्यात क्षेत्रात पाऊल टाकायचे म्हणजे त्यांना मोठमोठ्या यंत्रांच्या साहाय्याने अवाढव्य आकाराची शेती करणाऱ्या आणि अनेक प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष मार्गानी अनुदाने मिळविणाऱ्या परदेशी उत्पादकांशी स्पर्धा करावी लागणार आहे. भारतातील अंतर्गत बाजारपेठेतील शेतीमालाच्या किंमती आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील चालू किंमतींशी तुलना करता कितीतरी खालच्या पातळीवर असतात. वस्तुस्थितीकडे पूर्णपणे पाठ फिरवून " किमान निर्यात किंमती " निश्चित करण्याची पद्धती बंद केली तर निर्यातीतील लाभ अधिक निर्णायक स्वरूपात मिळविता येईल. " किमान निर्यात किंमती " ची व्यवस्था अगदी रद्द करणे शक्य नसेल तर निदान त्यात मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

८) निर्यात हा शेती व्यवसायातील महत्त्वाच्या उद्देशांमधील एक आहे आणि शेती केवळ पारंपरिक कालबाह्य जीवनशैली नसून तो एक आर्थिक व्यवसाय आहे असे मानले पाहिजे. निर्यातीवरील सर्व बंधने निदान येत्या काही काळापर्यंत तरी संपूर्णतया दूर केली पाहिजेत. जर काही बंधने असणे आवश्यक वाटतच असेल तर त्या संबंधी धोरणे बरीच आधी, किमान तीन वर्षे आधी जाहीर झाली पाहिजेत. देशांतर्गत बाजारपेठेतील पुरवठा परिस्थिती काहीही असली तरी मालाच्या काही ठराविक परिमाणाच्या निर्यातीची हमी घेतली पाहिजे. आवश्यकता भासली तर देशी बाजारपेठेतील त्या मालाचा तुटवडा निर्यातबंदी घालण्याऐवजी त्या मालाची आवश्यक तितकी आयात करून भरून काढता घेऊन शकेल.

(९) पंतप्रधान महोदय, भारतीय शेती- क्षेत्रातील संपूर्ण क्षमता अजमावण्याची जरी तुमची खरोखरी इच्छा असेल तर काही बदल करणे आवश्यक आहे.

क) निर्यात बाजारात भारतीय शेतकऱ्यांची स्थिती अन्नधान्ये, कडधान्ये तेलबिया, दुग्धजन्य पदार्थ यापेक्षा भाजीपाला, फळफळावळ, मांस, मासे अशा नाशवंत उत्पादनांच्या बाबतीत अधिक मजबूत आहे. यामुळे साठवणूक आणि प्रक्रिया हे महत्त्वाचे घटक ठरतील. उद्योग क्षेत्रात स्वीकारलेल्या व्याख्येने छोटे उद्योग म्हणून ही कामे सुरु करणारांना परवाना पद्धतीच्या जाचातून मुक्त ठेवले पाहिजे.

ख) सहकारी पद्धतीच्या संस्थांना जे खास स्थान देण्यात आलेले आहे त्यामुळेच शेतीमालाच्या प्रक्रियाउद्योगाला गंभीर दुष्परिणाम भोगावे लागत आहेत. अगदीच थोडे अपवाद वगळता, या सहकारी संस्था अपयशी ठरल्या असून त्या अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार आणि राजकीय डावपेचांची डबकी बनली आहेत. जर का वर्धितमूल्य उत्पादने स्पर्धेच्या तोडीची बनवायची असतील तर शासनाकडून व इतर वित्तसंस्थाकडून मिळणाऱ्या अर्थसाहाय्यामध्ये काही काटछाट न करता शेतकऱ्यांना इतर स्वरूपाच्या संस्थांचा प्रयोग करून प्रक्रिया क्षेत्रात उतरण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे.

ग) शेतीमालाच्या निर्यातीत उतरायचे म्हणजे उत्पादनाचा दर्जा

राष्ट्रीय कृषिनीती – मराठी आवृत्तीची प्रस्तावना

‘राष्ट्रीय कृषि नीती’ ही पुस्तिका लवकरच प्रकाशित करण्यात येणार आहे. या मराठी आवृत्तीसाठी श्री. शरद जोशींनी लिहिलेली ही प्रस्तावना शेतकरी आंदोलनाची पुढील वाटचाल कशी असावी यासंबंधी मार्गदर्शन करणारी ठरू शकेल.

जनता दलाचे सरकार केन्द्रात फक्त अकरा महिने टिकले. मार्च १९९० मध्ये चंडीगढ येथील भारतीय किसान युनियनच्या मोठाव्यात पंतप्रधान विश्वनाथ प्रताप सिंग व उपपंतप्रधान चौधरी देवीलाल यांनी स्थायी कृषि सल्लागार समितीच्या स्थापनेची घोषणा केली.

शेतकरी समाजाचे प्रतिनिधित्व मध्यवर्ती शासनातील सर्वोच्च निर्णयाच्या पातळीवर करण्याची जबाबदारी या समितीवर सोपविण्यात आली होती.

सल्ला देण्यासाठी समितीकडे जे विषय पाठविण्यात आले त्यातील एक महत्त्वाचा विषय म्हणजे ‘राष्ट्रीय कृषि नीती’चा मसुदा तयार करणे. शेतकी मंत्रालयाने तयार केलेला मसुदा समितीने तपासला. या मसुद्यात शासनाच्या आजपर्यंत चालत आलेल्या धोरणांचे प्रतिबिंब बऱ्यापैकी उमटले होते. पूर्वीचीच धोरणे पुढे चालवायची अशी कल्पना असती तर आजपर्यंतच्या धोरणांचे नोकरशाही संकलन म्हणून त्याला मान्यता द्यायला काही हरकत नव्हती.

पण जनता दल शासनाने राष्ट्रीय कृषिनीती आखण्याचे ठरविले ते काही जुन्या धोरणांचे संकलन व्हावे या हेतूने नव्हे, तर शेतीविषयक सर्व धोरणांचा आमूलाग्र फेरविचार व्हावा आणि शेतीस दिली जाणारी सावत्रपणाची वागणूक संपून एकूण समाज व अर्थव्यवस्थेत तिचे रास्त स्थान तिला परत मिळावे या हेतूने नीतीची घोषणा करण्याचे ठरले होते.

स्थायी कृषि सल्लागार समितीने सर्वकष परिवर्तन करण्याचा पर्याय स्पष्टपणे पुढे यावा याकरिता एक व्यापक अहवाल शासनापुढे ठेवला. परिवर्तनाची तीन महत्त्वाची सूत्रे खालीलप्रमाणे :

- १) राष्ट्रीय कृषि नीती म्हणजे केवळ शेतीच्या विकासाचे धोरण नसून एकूण आर्थिक विकासाची रणनीती असली पाहिजे. राष्ट्रीय कृषि नीतीच्या अनुषंगाने इतर आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रातील धोरणे आखली गेली पाहिजे.
- २) असे धोरण आखतांना अगदीच पायाखालचे पाहून चालणार नाही.

शेतीविषयक धोरणाचा परिणाम पर्यावरण, उर्जाप्रोत आणि लोकसंख्येची विभागणी अशा अनेक क्षेत्रांत होतो आणि अनेक क्षेत्रातील घडामोडींचा परिणाम शेतीवर होतो हे लक्षात घेता निदान २० वर्षांचा तरी हिशोब मनात धरून धोरण आखले पाहिजे.

- ३) आजपर्यंत शेती ही जीवनशैली मानली गेली आहे. फायदातोटा, जमाखर्चाचे हिशोब इत्यादी गोष्टी शेतीस लागूच नाहीत अशी सर्वसाधारण कल्पना आहे. स्वातंत्र्यानंतर देशात भोंगळ समाजवादी नियोजन आल्यामुळे अजागळ व्यवस्थेतील गळभट क्षेत्र अशी शेतीची परिस्थिती झाली आहे. शेती हा एक व्यवसाय आहे, तो कार्यक्षमतेने आणि काटकसरीने चालला पाहिजे आणि यासाठी सर्व अर्थव्यवस्था हीच काटकसर, कार्यक्षमता आणि बाजारपेठेचे सार्वभौमत्व या सूत्रांवर आधारली गेली पाहिजे.

उंचावला पाहिजे आणि ते रोगजंतू व किड्याकीटकांपासून मुक्त असण्याची काळजी घेतली पाहिजे. हे तुलनेने मोठी जमीनधारणा असेल तरच शक्य होईल. त्यामुळे जमीनधारणा कमी असलेल्या शेतकऱ्यांना निर्यातबाजारपेठेच्या लाभाला मुकावे लागण्याची भीती निर्माण होईल. प्रक्रिया व निर्यात या संबंधीच्या जमीनधारणेच्या अनुषंगाने असलेल्या कायदेशीर तरतुदींमध्ये योग्य त्या सुधारणा केल्या पाहिजेत आणि निदान कसणुकीपुरते का होईना शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनींचे एकत्रीकरण करण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे.

घ) इतर काही नसले तरी मोसमी पावसाच्या लहरीपणामुळे शेतीमालाच्या किंमतीमध्ये, निर्यात बाजारपेठेचा आधार असला तरी, चढउतार होत असतात. या परिस्थितीत शेतकऱ्यांना संरक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. शेतीमालाचा उत्पादन खर्च, आधारभूत / वसुली किंमत काढण्याच्या पद्धती आणि निश्चित केलेल्या किंमतींची परिणामशून्यता यांच्या बाबतीतील वादविवादात सध्या न पडता एक निर्णय घेणे आवश्यक आहे की जेव्हा जेव्हा शेतीमालाचे बाजारभाव त्याच्या आधारभूत / वसुली / वैधानिक किमान किंमतीच्या खाली घसरतील त्यावेळी राष्ट्रीयीकृत बँका त्यांच्या मालावर त्या मालाच्या निश्चित केलेल्या किंमतीच्या ८०% रकमेचे तारण

कर्ज देऊन शासनाला आपली कायदेशीर जबाबदारी पार पाडण्यास मदत करतील असे बंधन त्या बँकांवर असले पाहिजे.

१०) पंतप्रधान महोदय, आम्ही भारतभरातील शेतकरी परकीय चलन मिळविण्याच्या आपल्या आवाहनाला प्रतिसाद देत आहोत. त्यासाठी आम्ही कोणत्याही अटी घालित नाही पण आमचा आजवरचा अनुभव आम्हाला सावधगिरीचा इशारा देत आहे म्हणून आमची आपल्याला विनंती आहे की, आपण अजून पुढे यावे आणि आम्हाला वचन द्यावे की, आमच्या पाठीत खंजीर खुपसला जाणार नाही आणि कृषिनीतीला अंतिम स्वरूप देण्याची वाट न पाहता शेतीमालाच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी शासन परिच्छेद ७ व ९ मध्ये सुचविलेली उपाययोजना त्वरीत अंमलात आणील.

आपले,
शेतकरी

३१ जुलै ९० रोजी समितीने आपले विचार शासनापुढे मांडले. त्यानंतर १ ऑगस्ट रोजी चौधरी देवीलाल यांना मंत्रीमंडळातून काढून टाकण्यात आले आणि त्यानंतर राष्ट्रीय कृषि नीती जी वावटळीत सापडली ती अद्यापही त्यातून सुटलेली नाही. समितीने चालू दशक शेतकरी दशक मानले जावे अशी सूचना केली होती. त्या संबंधीची घोषणा पंतप्रधानांनी १५ ऑगस्ट १९९० रोजी लाल किल्ल्यावरून केली.

त्यानंतरचा काळ जनता दल शासनाच्या दृष्टीने फार विकट होता. मंडळ आयोग आणि अयोध्या राममंदिर यांच्या तुफानाने विश्वनाथ प्रताप सिंग सरकार नोव्हेंबर महिन्यात कोसळले. विश्वनाथ प्रताप सिंग यांनी या विषयावर स्थायी कृषि सल्लागार समितीचे अध्यक्ष म्हणून चर्चा करण्याची इच्छा व्यक्त केली; अनेक वेळा मला बोलवूनही घेतले पण प्रत्यक्षात चर्चा होऊ शकलीच नाही.

मग माझ्याशी चर्चा करून मसुदा तयार करण्याचे काम त्यांनी नोकरशाहांच्या एका समितीकडे सोपले.

गेल्या दहा-बारा वर्षांत शेती आणि शेतीमालाचे भाव या प्रश्नांवर लहानांपासून थोरांपर्यंत अनेकांचे प्रशिक्षण करण्याची वेळ माझ्यावर आली आहे. पण या सगळ्या मान्यवर वरिष्ठ शासकीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण ही माझी मोठी कसोटी होती. आश्चर्य म्हणजे एक दहाबारा मुद्दे सोडल्यास बाकीच्या सगळ्या मुद्द्यांवर सहमती झाली आणि एवढ्यात विश्वनाथ प्रताप सिंग यांचे सरकार कोसळले आणि चंद्रशेखर यांच्या मंत्रीमंडळाने शपथ घेतली.

राष्ट्रीय कृषि नीतीच्या मसुद्याची परिस्थिती नव्या पंतप्रधानांना मी सांगितली आणि आता नोकरशाहा, समित्या, सल्लागार यांचे प्रयोजन संपले आहे, ज्या मुद्द्यांवरती सहमती होऊ शकलेली नाही अशा दहाबारा मुद्द्यांवर राजकीय निर्णय घेणे आवश्यक आहे, आणि त्यासाठी पंतप्रधानांनी एक विशेष बैठक बोलवावी व त्या बैठकीत मंत्रीमंडळातील सर्व वरिष्ठ हजर ठेवावे अशी मी सूचना केली, आणि ती चंद्रशेखर यांनी मान्य केली.

बैठक झाली, मतभेदाच्या बारा मुद्द्यांपैकी अकरा मुद्द्यांवर स्वतः पंतप्रधानांनी स्थायी कृषि सल्लागार समितीची भूमिका मान्य केली. फक्त, स्त्रियांच्या मालमतेच्या हक्काच्या प्रश्नावर

चंद्रशेखर आणि देवीलाल दोघेही विरोधात उभे राहिले.

आता फक्त मसुदा तयार करायचे राहिले. त्यासाठी एक मसुदा-समिती नेमण्यात आली. तिचे अध्यक्षपद चौधरी देवीलाल यांचेकडे होते. आणि यावेळी काही विचित्र गोष्टी घडू लागल्या. झालेल्या निर्णयांच्या आधारे केवळ मसुदा तयार करण्याऐवजी मसुदासमितीतील काही नोकरशाहा नव्या नव्या कल्पना मांडू लागले. स्थायी कृषि सल्लागार समितीने यावेळी मसुदा तयार करण्याच्या कामातून आपले अंग काढून घेतले. त्यानंतर एक अगदीच नोकरशाही ठशाचा मसुदा तयार करण्यात आला आणि तो सर्व मसुदा राज्य सरकारे आणि कृषि विश्वविद्यालये यांच्याकडे सल्लामसलतीसाठी पाठविण्यात आला. चंद्रशेखर शासनाच्या शेवटच्या काही दिवसात स्थायी कृषि सल्लागार समितीवरील रोष बाहेर पडला आणि ही समितीच बरखास्त करण्यात आली. त्यानंतर, महापुरातून बरेच पाणी वाहून गेले. निवडणुकी- नंतर सत्तेवर आलेले नरसिंह राव सरकार राष्ट्रीय कृषि नीती तयार करण्याविषयी चकार शब्दही काढत नाही. थोडक्यात, आजमितीस राष्ट्रीय कृषि नीती ही जन्मापूर्वी गर्भातच मृत झाली असे समजायला हरकत नाही.

*****

कृषि नीतीचा हा अंत, म्हटले तर, दुःखद आहे. एकदा कागदावरती शेतीसंबंधीचे धोरण पांढऱ्यावर काढे होऊन आले असते तर बरे झाले असते. धोरणाची अंमलबजावणी होण्याची तशी काही शक्यता नाही, पण शासन धोरणापासून दूर जात आहे हे कागदोपत्री साक्षीपुराव्याने दाखविणे जास्त सोपे झाले असते. त्यामुळे कदाचित्, गावोगावच्या शेतकऱ्यांना 'शेतकऱ्यांचे मरण हेच सरकारचे धोरण' हे जास्त स्पष्टपणे समजले असते. आंदोलन अधिक व्यापक आणि प्रखर व्हायला त्यामुळे आणखीन मदत झाली असती. यापलिकडे कृषि नीती लेखी स्वरूपात तयार होण्याचा विशेष काही फायदा नाही.

शेतीचे शोषण हे आजच्या व्यवस्थेचे मध्यांग आहे. नेहरू-महालनोबीस नियोजन शेतकऱ्यांच्या शोषणावरच आधारले आहे. हे सरकार बदलले आणि दुसरे सरकार आले म्हणजे काही या धोरणात काही बदल होणार नाही. या

गोष्टी शेतकरी संघटनेने पहिल्यापासून अगदी स्पष्ट मांडल्या आहेत.

राष्ट्रीय कृषि नीती कागदावर उतरली असती तरी प्रत्यक्षात तिची अंमलबजावणी होण्याची काहीही शक्यता नव्हती. शेतकऱ्यांच्या पदरात प्रत्यक्ष काय पडते या मोजमापाने पाहायचे झाले तर कृषिनीतीच्या गर्भमृत्यूबद्दल दोन अश्रू ढाळण्याचे काही कारण नाही. आईला पोटातही नको असलेले आणि बाप ज्याला पोसण्याची काही शक्यता नाही असे वाळ फार हाल न होता गेले हाच त्यातल्या त्यात समाधानाचा भाग.

*****

इतिहास काही कागदावरील लिखापट्टीने बनत नाही. एक कागद बनला तर इतिहास बदलला असे होत नाही. इतिहासाच्या प्रवाहाशी सुसंगत नसलेले कागद काळाच्या ओघात गडप होऊन जातात. इतिहासाशी सुसंगत असलेले कागद काही काळ तरी डौलाने फडफडत टिकतात.

कृषि नीतीच्या कागदाचा अपमृत्यू झाला, पण त्याचवेळी इतिहासाने असा काही नवा खेळ मांडला की अजागळ अर्थव्यवस्थेतील गळभट शेतीचे युग संपुष्टात यावे आणि कार्यक्षमता, काटकसर आणि बाजार व्यवस्था यांवर आधारलेले नवे युग अवतरावे हा चमत्कार याच काळात घडत होता.

हा चमत्कार पृथ्वीच्या पाठीवर सर्वदूर पसरला. समाजवादी साम्राज्य डोळ्यासमोर पाहाता पाहाता उभे कोसळले आणि भांडवलशाही देशातही नवे वारे वाहू लागले. सरकार कार्यक्षम आहे किंवा नाही हा प्रश्न महत्त्वाचा नाही; लोकांच्या कार्यक्षमतेवर सरकारचा विश्वास आहे किंवा नाही हा मुद्दा अधिक महत्त्वाचा बनला. शासन समस्या सोडवील किंवा नाही हा मुद्दा महत्त्वाचा नाही, कारण खरी समस्या शासन हीच आहे असे मानणाऱ्यांचे प्राबल्य वाढू लागले आहे.

भारतातील नेहरू-महालनोबीस व्यवस्था चाळीस वर्षे रडत खडत चालली त्याची किंमत भारतीयांना प्रचंड भोगावी लागली. महामूर बेकारी, महागाईचा वणवा, गरिबीची खाई आणि देशीविदेशी कर्जाचा पर्वतप्राय बोजा हे असले खटले चाळीस वर्षे चालू राहिले याचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे आंतरराष्ट्रीय महासत्तांतील शीतयुद्ध आणि (पान ८ पहा)

अंगाराने कार्य केले आता ज्योत हवी

— शरद जोशी

तेराचौदा वर्षापूर्वी आंबेठाणच्या या अंगारमळ्यामध्ये मी शेतीचा हा प्रयोग चालू केला. या प्रयोगातून अशी काही संघटना तयार होईल, असं काही आंदोलन उभं राहिल अशी अपेक्षाही नव्हती. जगातील सगळ्या देशांमध्ये जे जे शेतीवर जगत राहातात ते ते गरीब होत जातात आणि शेती सोडून जे जे बाहेर निघतात त्यांची परिस्थिती सुधारत जाते हे काय गौडबंगाल आहे, हे काय गूढ आहे हे समजण्याकरिता आंबेठाणचा प्रयोग चालू झाला. त्यानंतरचा तेराचौदा वर्षांचा इतिहास सगळ्यांना माहीतच आहे.

पण मागं वळून पाहता मला असं वाटतं की गेल्या तेरा चौदा वर्षांमध्ये मी फार भाग्यशाली राहिलो आहे. व्यक्तिगत पातळीवर खाजगी आयुष्यात तसेच संघटनेच्या आंदोलनामध्ये अनेक दुःखदायक गोष्टी घडल्या आहेत, कित्येक सहकारी रागावले, कित्येक नाराज झाले आणि त्याच्या उलट गोळीबारामध्ये ज्यांच्या घरची कर्ती माणसंमुद्धा निघून गेली त्या घरच्या माणसांनीमुद्धा एका शब्दानं कुठं राग, दुःख व्यक्त न करता प्रेम आणि सहानुभूती व्यक्त केली. असे चित्रविचित्र अनुभव गेल्या या तेराचौदा वर्षांत मला आलेले आहेत. पण माझा जो काही 'खर्च' झाला तो केव्हाच, पहिल्या दोन वर्षांतच 'भरून' निघाला.

आंदोलन सुरू झाल्यानंतर दोन वर्षांनी मला कुणीतरी विचारलं होतं की आता या पुढचा तुमचा कार्यक्रम काय? त्यावेळी मी म्हटलं होतं की, "हे आंदोलन किंवा ही संघटना चालू होताना मला असं वाटलं होतं की महाराष्ट्रभर संघटना तयार करण्याकरता दहाएक वर्ष लागतील. पण दोनएक वर्षांमध्येच महाराष्ट्रामध्ये संघटना तयार झाली. गावोगाव संघटना गेली नसेल, सगळ्या तालुक्यांत गेली नसेल पण संघटनेचा विचार महाराष्ट्रभर गेला; मला या प्रयोगातून

आयुष्यात जे काही मिळवायचं होते ते मिळून गेलं. आता याच्यापुढे जे काही मिळायचं आहे ते केवळ 'बोनस' म्हणून मिळणार आहे. माझा जो काही 'खर्च' झाला होता तो केव्हाच, दोन वर्षांतच 'भरून' निघाला."

त्याही पलिकडे जाऊन मला एका गोष्टीची फार धन्यता वाटते. १९८० साली शेतकरी आंदोलनाचे वातावरण तयार झालं होतं ही गोष्ट खरी. उत्पादन वाढवल्यानंमुद्धा तोटाच होतो अशी परिस्थिती त्यावेळी निर्माण झाली. शेतकरी उठावा अशी आर्थिक व राजकीय परिस्थिती देशात तयार झाली होती. या परिस्थितीत शेतकऱ्यांचं नेतृत्व कुणाकडं जाईल, संभाव्य शेतकरी आंदोलनाचं नेतृत्व कुणाकडं जाईल असा जर प्रश्न विचारला गेला असता तर अशा व्यक्तीच्या अंगी असाव्या लागणाऱ्या गुणांची यादी कशी झाली असती? शेतकरी पाहिजे, शेतकऱ्याचा मुलगा पाहिजे, शेतीचा अनुभव पाहिजे, चांगलं मराठी बोलणारा पाहिजे, अमक्या जातीचा पाहिजे—, अशी जी यादी

बरोबर वर्षापूर्वी प्रकाशित केलेला हा लेख इथे पुनर्प्रकाशित करित आहे. अंगाराचे काम झाले आहे, प्रकाशासाठी ज्योत हवी आहे असे श्री. शरद जोशींनी गेल्या वर्षी त्यांच्या वाढदिवशी आंबेठाण येथील कृषि अर्थप्रबोधिनीच्या शिबिरात केलेल्या प्रकट चिंतनात म्हटले होते. त्यानंतर वर्ष होऊन गेले पण अजूनही संघटनेच्या कार्यकर्त्यांचे काम गारगोठ्यांच्या घासण्यातून निर्माण होणाऱ्या टिणग्यांच्याच प्रकाशात चालू आहे. ज्योतीसाठी लागणाऱ्या दिव्याची व्यवस्था कशी करता येईल यावर वर्षभरात विचारसुद्धा झाला नाही. तो सुरू व्हावा या उद्देशाने हे पुनर्मुद्रण. — संपादक

झाली असती त्या यादीत जे जे काही गुण घातले गेले असते त्यातला एकही गुण नसलेला मी. त्या माझ्या डोक्यावर ही जबाबदारी आली आणि ती निभावत असता शेतकऱ्यांनी मला अफाट प्रेम दिलं याबद्दल मला धन्यता वाटते.

त्याहूनही जास्त धन्य धन्य जर मला कधी वाटत असेल तर हा विचार करताना की शेतकऱ्यांचं तर आंदोलन उभं राहिलं, संघटना झाली पण त्याचबरोबर महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागातल्या स्त्रियांमध्ये जी काही जगूती शेतकरी संघटनेच्या निमित्ताने आज घडून आली त्याला माझाही थोडाफार हातभार लागला.

यातून हाती काय आलं? शेतीमालाला भाव आला? नाही. शेतीमालाचा भाव म्हणजे काही घरी यायचा मिठाईचा डबा नाही! उद्या समजा शेतीमालाचा भाव घरी आला तरी तो विनासायास कायमचाच आपल्याला मिळत राहिल अशी परिस्थिती कधीही येणार नाही. डोळ्यात तेल घालून जागरूक राहाणं ही स्वातंत्र्याची किंमत आहे. ETERNAL VIGILANCE IS THE PRICE OF FREEDOM. जर तुम्ही असं म्हणालात की आता मी स्वतंत्र झालो, आता थोडा आराम करतो तर दुसऱ्या क्षणाला तुमच्या हातातलं स्वातंत्र्य निघून जाईल. शेतीमालाचा भाव ही काही फक्त एकदाच साध्य करायची गोष्ट नाही. शेतीमालाचा भाव हा शेतकरी स्वतंत्र असल्याचा फक्त झंडा आहे. तो झंडा तुम्हाला सांभाळायचा असेल तर आज शेतीमालाचा भाव मिळाला म्हणून जर तुम्ही झोपी गेलात तर तो दुसऱ्या क्षणाला तुमच्या हातून गेल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून सतत जागरूकता ठेवणं हे आवश्यक आहे.

शेतीमालाला रास्त भाव मिळाला तरी शेतकरी आंदोलनामुळे शेतकऱ्यांच्या खिशात किती रुपये जास्त आले याचा हिशोब होईल

तेव्हा होवो. पण केवळ कर्जमुक्तीच्या निमित्तानेसुद्धा, आपण कितीही म्हटलं की ही कर्जमुक्ती अपुरी आहे, ज्यांना फायदा मिळाला पाहिजे होता त्यांना मिळाला नाही तरी सगळ्या देशातील शेतकऱ्यांकरिता जवळजवळ ४,००० कोटी रुपयांची कर्जमुक्ती जाहीर करण्यात आली, ही सत्यस्थिती आहे. आणि एवढी मोठी मागणी मान्य झाल्याचं, जगातील हे पहिलं उदाहरण असावं. पण किती हजार कोटी रुपये मिळाले याचा हिशोब करून या चळवळीचं मोजमाप होणार नाही. शेतकऱ्यांची एक संघटना तयार झाली आणि त्या संघटनेमुळे शेतकऱ्यांना आपल्या विशिष्ट दुखण्याची जाणीव झाली. आपली दुःख कशातून उद्भवतात यासंबंधी काही अंदाज आला. एवढंच नव्हे तर जाती, धर्म अशा सर्व हीन कल्पना, क्षुद्र कल्पना बाजूला टाकून शेतकऱ्यांची मुलं एकत्र येऊ लागली ही माझ्या दृष्टीनं हजारो कोटी रुपयांहून फार मोठी गोष्ट आहे. उदाहरणार्थ, या प्रशिक्षण शिविरातसुद्धा तुम्ही काय शिकलात, तुम्हाला काय समजलं, काय नाही यापेक्षाही वेगवेगळ्या तालुक्या-जिल्ह्यातली माणसं केवळ शेतकऱ्यांच्या कामाकरता एकत्र येतात, एकत्र बसतात ही गोष्टच मुळामध्ये फार मोठी आहे; पूर्वी कधी घडली नाही अशी आहे. केवळ शेतकरी संघटनेने घडवून आणलेली ही गोष्ट आहे.

एकदा प्रश्न समजला की त्याचं उत्तर मिळवणं फारसं कठीण नसतं. प्रश्नच समजला नाही तर काय उत्तर द्यायचं. या गोंधळात काहीतरी गिचमिड लिहिलं जातं. "हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य पाहिजे" ही कल्पना केव्हा मान्य झाली? १९३० सालापर्यंत ब्रिटिश साम्राज्यातच राहून बादशहाच्या अंमलाखालीच 'स्वसत्ताक स्थान' (DOMINIAN STATUS) मिळवावं अशी कल्पना होती. संपूर्ण स्वातंत्र्याची कल्पना १९३० साली मान्य झाली आणि त्यानंतर अवघ्या १७ वर्षांत स्वातंत्र्य मिळालं. त्याचप्रमाणे १० वर्षांपूर्वी शेतकऱ्यांचा एक विषय आपण मांडला, ज्या वेळेआधी त्या विषयाला मान्यता नव्हती त्या वेळी मांडला. आणि आज दहा वर्षांनंतर त्या विषयाला आणि त्या अनुषंगाने मांडलेल्या विचारसरणीला देशभर मान्यता मिळाली ही काही लहानसहान गोष्ट नाही. म्हणून, दहा वर्षांमध्ये यशस्वी झालेल्या या कार्यक्रमाबद्दल निर्माण झालेल्या श्रद्धेमुळे

यापुढेसुद्धा तोच कार्यक्रम एखाद्या रूढीप्रमाणे आपण पाळत जायचं आहे असं म्हटलं तर 'शेतकरी संघटने'ला मोठा धोका निर्माण होतो. महात्मा गांधींइतका कार्यक्रमान्तं क्रांतीकारी असलेला दुसरा कुणी मनुष्य नाही. पण स्वातंत्र्य आल्यानंतर गांधीवादाचा नवा अर्थ काय हे समजण्याची कुवत नसलेले शिष्य मिळाल्यामुळे त्यांचे ते शिष्य पंचा नेसण्यामध्ये आणि चरखा फिरवण्यामध्येच धन्यता मानू लागले आणि तिथंच महात्माजींचा पराभव झाला.

आपण प्रत्येक वेळी स्वच्छ, नवा, ताजा टवटवीत विचार केला हे शेतकरी संघटनेचे आजपर्यंतच वैशिष्ट्य आहे, वैभव आहे. परवा असं असं केलं होतं म्हणून आजही आपण तसंच केलं पाहिजे असं आपण कधी मानलं नाही. प्रशिक्षण असो, शेतकरी संघटक असो, कार्यक्रम असोत ही सगळी साधनं आहेत; मुळातली उद्दिष्टं वेगळी आहेत. आता काय करावं समजत नाही म्हणून जर का आपण कालपरवाप्रमाणेच "चरखे फिरवत सूत कातत" राहिले तर त्यामुळे संघटनेच्या दहा वर्षांच्या कीर्तीलासुद्धा धक्का लागण्याची शक्यता आहे.

सतत जागृती, सतत सतर्कता हा शेतकरी संघटनेच्या कार्यपद्धतीमधील आत्मा आहे. संघटनेच्या सटाणा अधिवेशनात आंदोलन पुढं कसं जातं हे स्पष्ट करण्यासाठी मी एक उदाहरण दिलं होतं. डोंगराचा एखादा कडा किंवा कपार चढताना दोन हात आणि दोन पाय या चार अवयवांपैकी तीन पक्के रोवून ठेवायचे आणि चौथ्या अवयवाने, मग तो हात असो, पाय असो, थोडं अजून पुढं जाता येईल अशी एखादी जागा पकडायला मिळते आहे का हे शोधत राहावे लागते. अशी जागा सापडली म्हणजे तेवढंच वर चढून जायचं. पुन्हा दोन हात, दोन पाय यापैकी तीन गोष्टी पक्क्या रोवून चौथ्या अवयवाने आणखी वर जाता येईल अशा जागेचा शोध घेत राहायचे. आंदोलनाची पद्धतीही तशीच असायला हवी अशी मांडणी मी त्यावेळी केली. आणि अशी कपार चढत गेल्या दहा वर्षांत आपण बरंच वर चढून आलो आहोत.

मला वाटतं शेतकऱ्यांच्या समस्येबाबत ज्याला चमत्कार म्हणावं असं काम करण्यात आपण यशस्वी झालो आहोत. पण चमत्कार करून दाखवला आहे असे म्हणून जर का आपण पुढच्या प्रश्नांकडे स्वच्छ, ताजा टवटवीत विचार

न करता, गेली दहा वर्षे चांगलं चाललं म्हणून पुढेही दहा वर्षे तोच कार्यक्रम आखून घेतला तर या कड्यावरून कोसळण्याचा फार मोठा धोका आहे. हल्ली शिविरांमध्ये मी फार कमी वेळ बोलतो, बोललो तरी फक्त प्रश्नच उभे करतो.

तेरा वर्षांपूर्वी याच जागी, याच अंगारमळ्यामध्ये अशाच तऱ्हेच्या परिस्थितीमध्ये एक पहाड चढून आल्यानंतर दुसरा पहाड चढण्यापूर्वी नकाशा करण्याच्या कामाची मी सुरुवात केली होती. त्यावेळी जमेची एक चांगली गोष्ट होती की स्वित्झर्लंडमधलं माझं जे काही काम होतं त्याचे सगळे पूल तोडून, त्याच्याशी काहीही संबंध न ठेवता अगदी मोकळेपणाने, स्वतंत्रपणाने इथल्या प्रयोगाला मी सुरुवात केली. त्यावेळी चिंता एकच होती. ती म्हणजे ग्रामीण भागाचे प्रश्न, शेतकऱ्यांचे प्रश्न आपल्याला समजले आहेत असं म्हणणारी जी काही हजार दोन हजार माणसं या देशात फिरत होती त्यांच्यापासून स्वतःचं संरक्षण करणे आणि आंबेठाणच्या अंगारमळ्यात जो काही प्रथमपुरुषी अनुभव येईल त्याच अनुभवातून शिकणे, दुसऱ्यांच्या अनुभवांच्या आणि विचारांच्या काजळीने आपला विचार मलीन होऊ नये याची काळजी मला घ्यायची होती. ग्रामीण भागाचा प्रश्न आपल्याला संपूर्ण समजला अशी खात्री असलेली बरीच माणसं इतर शहरांप्रमाणे पुण्यातही बरीच होती. त्यांच्यापासून दूर राहाणे एवढीच मुख्य काळजी त्यावेळी मला घ्यावी लागत होती.

यावेळी परिस्थिती बरीच वेगळी आहे. यावेळी शेतकरी संघटना आणि तिचं गेल्या दहा वर्षांचं आंदोलन, तिचं दहा वर्षांचं यश यांचं गाठोडं घेऊन पुढची कपार, पुढचा पहाड मी चढायला निघालो आहे. शेतकरी संघटना पूर्णपणे बाजूला ठेवणे तर शक्य नाही. एकीकडे संघटनेची फौज वेगवेगळ्या संकटांमधून, जातीयवादांच्या हल्ल्यांमधून शक्य तितकी सांभाळून ठेवायची आहे. आज आपण जातीयवादांचा हल्ला परतवून लावू शकले म्हणून जर त्याच जागी बसून राहिले तर उद्या, परवा, त्यानंतरच्या एका दिवशी कोणत्या ना कोणत्या हल्ल्यात संघटना नामशेष होईल यात काही शंका नाही. कारण संघटना काय किंवा माणूस काय 'चालता फक्त भला.' जोपर्यंत तुम्ही पुढे जाता तोपर्यंत तुम्ही टिकून राहू शकता. एका

जागीच उभं राहून जे काही पूर्वी करत होतो तेच करत राहिलो तर संपून जाऊ. थांबला तो संपला.

शेतकरी आंदोलनाची पुढील वाटचाल सुरू करायची तर नवीन मार्ग कोणता असावा हा प्रश्न सोडवायला घेता मला असं वाटतं की तेरा चौदा वर्षांनंतर पुन्हा एकदा मी 'अंगारमळ्या'च्या अवस्थेत आलो आहे. गेल्या तेरा वर्षांत सर्वांना सांगितलेले, व्याख्यानांत मांडलेले, पुस्तकांत लिहिलेली अशी कोणतीच उत्तरं मी मानत नाही. त्या सगळ्या पुस्तकांवर, विचारांवर काट मारून दहा वर्षांनंतर बादलेल्या परिस्थितीत त्यांची आणखी व्यापक उत्तरं शोधण्याच्या प्रयत्नात मी आहे. अंगारमळ्याचा प्रयोग सुरू करताना त्याकाळी जसं मी ग्रामीण भागाच्या तज्ज्ञांना भेटलो नाही तसंच नवीन विचारांचा मार्ग तयार करताना जुन्या विचारांच्या पठडीशी एका ठराविक मर्यादेपलिकडे संबंध ठेवणे शक्य नाही. एक मोठं शिल्प तयार करायचं आहे, पुन्हा पुन्हा जर का छोट्या छोट्या शाडूच्या मूर्तींना हात लावू लागलो तर त्या महाशिल्पामध्येसुद्धा या छोट्या छोट्या मूर्तींच्या ठराविकच रेखा यायला लागतील. हा धोका टाळण्याची आवश्यकता आहे.

नवीन प्रश्न काय आहे? आजपर्यंत आपण स्वतःला अर्थवादी आंदोलन म्हटलं. पण अर्थवादी आंदोलनाचं ध्येय आणि अर्थवादी आंदोलनाची साधनं यांच्यामध्ये एक संघर्ष होता. आपण म्हटलं अर्थवादी आंदोलन, पण आमच्या कार्यकर्त्यांनी मात्र केवळ निःस्वार्थ भावनेने घरादारावर निखारे ठेवून बाहेर पडावं आणि केवळ त्यागातून शेतकरी संघटना तयार करावी असा अर्थवादाशी विसंगत असलेला कार्यक्रम आपण घेतला. जे अर्थवादी नव्हते ते काम उभं राहण्याकरता कार्यकर्त्याला मूठभर धान्याची गरज असते हे मानत होते आणि त्या कार्यकर्त्यांची सोय करत होते. आम्ही अन्नमूलाधाराचं तत्त्वज्ञान मांडत होतो पण कार्यकर्त्यांनी मात्र अन्नमूलाधारसुद्धा न ठेवता संघटनेच्या कामाला लागावं अशी काहीतरी एक अपेक्षा ठेवली होती. हा संघर्ष कशा तऱ्हेने सोडवता येईल हे मला आज स्पष्ट दिसत आहे. सोडवणं आवश्यक आहे. आजचा नवीन प्रश्न हा आहे.

गेली दहा वर्षे हा संघर्ष आवश्यक होता हेही मी मानतो. पहिली टिंगणी पाडायची असेल तर गारगोटीच्या घासण्याची आवश्यकता

असतेच. नवीन विचार मांडायचा होता तेव्हा गारगोटीच्या घासण्याची अशी आवश्यकता होतीच. पण गारगोटीच्या घासण्यातूनच कायमची अशी एक ज्योत तयार होईल अशी अपेक्षा ठेवणंसुद्धा चुकीचं आहे. टिंगणी पाडायचं काम झालं आता वातीचं आणि तेलाचं काम आवश्यक झालेलं आहे. यावेळी पुन्हा गारगोट्या असून भागायचं नाही. त्याकरिता आता नवीन दिवा तयार करण्याची आवश्यकता आहे; आणि तो कसा बनवायचा हा आपल्यापुढचा महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

निराशा माझीही झाली आहे. चारपाच वर्षे क्षुद्रवाद विरुद्ध अर्थवाद ही भूमिका मांडत असताना आपण जातीयवादाचा प्रतिकार, त्याला विरोध प्रखरपणे करू शकलो असतो असं वाटत होतं. पण ते शक्य झालं नाही. पण गेल्या ५५ वर्षांच्या आयुष्यात मी आणखी एक गोष्ट शिकलो की जेव्हा जेव्हा आपली निराशा होते, जेव्हा जेव्हा आपण हरतो आणि आपल्याला अपयश येतं तेव्हा तेव्हा तेच अपयश, ती निराशा त्याच्या पुढच्या फार मोठ्या यशाची पायरी ठरते. हे काही केवळ भाषालंकार म्हणून वापरायचं विधान नाही. ज्याला, अपयश का मिळालं याची परीक्षा करून बघण्याची ताकद आहे त्या माणसाच्या बाबतीत अपयश हे त्याला मिळालेलं वरदान आहे.

आणि तसं मांडलं तर शेवटच्या क्रांत्या, शेवटचा बदल, शेतीमालाला भाव मिळवून घेणे, शेतकरी मनुष्य म्हणून जगू शकणं, त्याला स्वातंत्र्य मिळणं इतका मोठा बदल ज्या उत्पातांतून घडून आला ते उत्पात कोणीही ठरविलेल्या आराखड्यांप्रमाणे कधीही झाले नाहीत. भांडवलशाहीवरचा हल्ला हा ज्या देशांत भांडवलशाही प्रगत झाली होती त्या देशांत म्हणजे जर्मनी किंवा इंग्लंडमध्ये होईल अशी अपेक्षा होती. प्रत्यक्षात मार्क्सवादी म्हणवली गेलेली क्रांती झाली रशियामध्ये. आणि तीही काही, कामगारांनी उठून केली असं नाही. पहिल्या महायुद्धात रशियाला माघार घ्यावी लागली, पगारसुद्धा दिले न गेल्याने रशियन सैन्याची परिस्थिती अतिशय वाईट झाली. असे पगारसुद्धा न मिळालेले सैनिक जेव्हा मॉस्कोमध्ये आले तेव्हा त्यांनी केलेल्या उठावातून तथाकथित मार्क्सवादी क्रांतीचा उगम झाला. सन् यत् सेन नंतर चीनमध्ये कम्युनिस्ट पक्षाने अनेक वर्षे क्रांती

घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. पण जेव्हा जपानने चीनवर हल्ला केला त्यावेळी सगळी कम्युनिस्ट चळवळ थांबवून माओ त्से तुंग ने राष्ट्रीय मध्यप्रवाहाबरोबर राहून जपान्यांविरुद्ध लढण्याची भूमिका घेतली. जपान्यांनी केलेल्या या हल्ल्यातून चिनी क्रांतीचा पाया घातला गेला.

क्रांती ही काही सरळ येत नाही. ती आकाशातून पडणाऱ्या विजेसारखी लवलवत वेड्यावाकड्या मार्गाने येत असते. आज देशामध्ये काश्मिरमध्ये काय घडते आहे, पंजाबमध्ये काय होते आहे याची आपल्याला विवंचना लागलेली आहे; देशातल्या देशात जातीजातींमध्ये जी काही भांडणं लागली आहेत त्यामुळे देश फुटतो का तुटतो अशी चिंता लागून राहिली आहे. अशा या अत्यंत निराशेच्या क्षणी एक शक्यता आहे की शेतकरीक्रांतीची सगळ्यात मोठी संधी आपल्यापुढे येईल. ही संधी कोणत्या मार्गाने येईल, आजच्या या उत्पातांतून येईल की आणखी काही दुसरे उत्पात आपल्याला सहन करावे लागतील. किती वेळा निराशा सहन करावी लागेल आणि किती वेळा अडचणींतून मार्ग काढून पुढे जावे लागेल हे काही सांगता येणार नाही.

पण जेव्हा उत्पादकांकडून त्यांनी तयार केलेल्या बचती हिरावून घेतल्या जाणार नाहीत आणि निसर्गामधला विकासाचा जो काही क्रम आहे तो उलटवला न जाता त्या निसर्गक्रमाप्रमाणे माणसाला माणूस म्हणून जगता येईल तेव्हाच इतिहासामध्ये जीवनशास्त्रीय उक्रांतीचा आणि सामाजिक उक्रांतीचा थोपवला गेलेला प्रवाह पुन्हा मोकळेपणाने चालू होईल. या कामात आपला सगळ्यांचा हातभार लागलेला असेल आणि हा प्रवाह मोकळा होईल तेव्हा आपण सगळे कार्यकर्ते हजर असू अशी आशा करू या.

●●●

SHETKARI SANGHATAK
(Marathi Fortnightly)
Regd. No. 39926/83
September 21, 1991

(पान ४ वरून)

फडतुसांचे फावले आणि तिसऱ्या जगातील देश कर्जाची आणि मदतीची याचना 'क्षेत्रा'तील भिक्षुकाच्या गुर्मीत करू लागले. हजारो कोटी रुपयांची मदत घेणारा हिंदुस्थान जगात, दिखाऊ का होईना, तोऱ्यानेच फिरत राहिला. आता ही नेहरू-महालनोबीस व्यवस्था कोसळली आहे. ती टिकवण्याचे केविलवाणे प्रयत्न चालू आहेत, पण आता ती टिकणे शक्य नाही.

एवढे होऊनही राज्यकर्त्यांना काही सद्बुद्धी सुचली आहे आणि त्यांनी शेती आणि शेतकरी समाजावर केलेल्या अन्यायाचे परिमार्जन करण्यासाठी काही पाऊले उचलली आहेत असे नाही, पण इतिहासाने आता त्यांच्यावर सूड उगवला आहे आणि शेतकऱ्यांवर अन्याय करण्याकरिता त्यांनी जी जी अस्त्रे वापरली ती ती आज बोधत आणि निष्प्रभ होऊन पडली आहेत.

शेतीमालाचा भाव पाडण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे परदेशातून शेतीमालाची आयात करणे. परकीय चलनाची अवस्था आज इतकी कठीण आहे की शेतीमालाची आयात मोठ्या प्रमाणावर करून देशातील शेतीमालाचे भाव पाडणे सरकारला आता शक्य राहिले नाही.

शेतीमालाच्या निर्यातीवर सर्वसाधारणपणे सरसरकट बंदीच होती. आता देशाचे पंतप्रधान मोठ्या केविलवाणेपणे शेतकऱ्यांना निर्यात करा आणि देश वाचवा असे आवाहन करित आहेत.

रुपयाची अवास्तव किंमत ठरवून आजपर्यंत कारखानदारांचे कोडकौतुक झाले. शासनाला आता अनिच्छेने का होईना रुपयाची किंमत वास्तविकतेला धरून ठरवावी लागली आहे.

लेव्ही, झोनबंदी, आणि सक्तीची वसुली असले मार्ग चोखाळण्याची शासनाची यापुढे हिंमतही होऊ शकणार नाही इतकी शेतकरी आंदोलनाची धास्ती नक्कीच आहे.

थोडक्यात, शासनाची आणि व्यवस्थेची शेतकऱ्यांच्या विषयीची शत्रुबुद्धी संपलेली नाही, फक्त त्यांची शस्त्रास्त्रे त्यांच्याच कर्माने निर्वीर्य झाली आहेत.

कागदी कृषि नीती संपली पण कृषि नीतीतील तत्वांवर अंमल चालू झाला आहे. आधरभूत किंमती आणि खरेदीव्यवस्था यांचे आता महत्त्व कमी होणार आहे. शेतकऱ्यांच्या मालाला भाव मिळू नये असे धोरण निष्प्रभ झाल्यामुळे साठवणूक, प्रक्रिया आणि निर्यात यांना महत्त्व येणार आहे. या नव्या काळात राष्ट्रीय कृषि नीतीच्या मसुद्यातील सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे परिच्छेद ८८, ८९ नाही, तर परिच्छेद १०५ होणार आहे. पंतप्रधान म्हणतात, निर्यात वाढवा. शेतकरी हे आव्हान सहज स्वीकारू शकतील. कारखानदारांची काय औकात आहे निर्यात वाढविण्याची? याउलट, अवमूल्यनानंतरच्या महिन्या दीड महिन्यात फक्त भातउत्पादक शेतकऱ्यांनी विगारवासमती तांदळाची निर्यात ८५ कोटी रुपयांनी वाढवून दाखवली. पण, यासाठी शासनाला आता परिच्छेद १०५ मध्ये सांगितलेल्या शिस्ती पाळायला लागतील.

औद्योगिक धोरणात आता नव्या कारखान्यांसाठी लायसेन्स परमीट काढण्याची काही गरज उरली नाही. हीच सवलत शेतीमालावर प्रक्रिया करू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यांनाही मिळाली पाहिजे. विशेषतः, भाजीपाला, फळे, दूध इत्यादी नाशवंत मालांच्या प्रक्रियांवरील सर्व नोकरशाही बंधने हटवली पाहिजेत. सरकार हे सहजासहजी करणार नाही; शेतकऱ्यांना यापुढेही आंदोलन

करावे लागेल पण ते प्रक्रियाउद्योग निर्बंधाविरुद्ध असेल.

याच वेळी शेतकऱ्यांना आणखी एक काम करावे लागणार आहे. १९६५ सालच्या दुष्कर अवस्थेत संकरित वाणे, वरखते आणि कीटकनाशके यांचा वापर करून झपाट्याने उत्पादन वाढवण्यापलिकडे आपल्याला गत्यंतर नव्हते. पण आता थोडी उस्तं मिळाली आहे, त्याचा उपयोग करून काळ्या आईवर अत्याचार करणारी ही शेतीची पद्धत आता संपवली पाहिजे. वरखते खाणारी गहू, भात, ऊस यांसारखी पिके कमी करून पालापाचोळा, शेण आणि नैसर्गिक जीवजंतू, सूर्यप्रकाश, इत्यादीचा वापर करून उत्पादन खर्चात काटकसर करण्याची पराकाष्ठा शेतकऱ्यांनी करणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

इंग्लंडविरुद्ध महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली स्वातंत्र्याची चळवळ झाली, पण इंग्रज गेला तो दुसऱ्या महायुद्धाच्या दणक्याने. भारत इंडिया संघर्षातील शेतकऱ्यांचे आंदोलन यशस्वी होत आहे ते आंदोलनाच्या ताकदीने नाही, तर इंडियावादी अर्थशास्त्राच्या अटळ पराभवाने.

शेतकरी आंदोलनाला आता नवी दिशा घ्यावी लागणार आहे. स्थायी कृषि सल्लागार समितीच्या मसुद्यांचा उपयोग सरकारी धोरण नाही, तर आंदोलनाची दिशा ठरविण्याकरिता होणार आहे. ●●●

पाक्षिक शेतकरी संघटक
मालक - मोहन बिहारीलाल परदेशी
मुद्रण स्थळ - चाकण प्रिंटिंग प्रेस, चाकण

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक
सुरेशचंद्र म्हात्रे

६ व २१ तारखेला प्रसिद्ध होतो.
प्रकाशन स्थळ व पत्रव्यवहाराचा पत्ता
११८७/६६ शिवाजीनगर, पुणे ४११ ००५.